

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้แบ่งเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อนำมาใช้ในการศึกษาค้นคว้าออกเป็น 4 ประเด็นดังนี้

1. ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการทำนาเกลือในประเทศไทย
2. ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับเกลือ
3. งานวิจัยเกี่ยวกับการทำนาเกลือ
4. สภาพทั่วไปของจังหวัดปัตตานี

1 ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการทำนาเกลือในประเทศไทย

Paul Wheatley ได้นำเสนอข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเกลือของชาวเอเชียอาคเนย์ โดยอ้างจากบันทึกของชาวจีนที่ชื่อ หวังต้าหยวน เรื่อง เต่าอี้จื่อเลี่ย (บันทึกย่อชนเผ่าชาวเกาะ) ที่เดินทางมายังบริเวณคาบสมุทรมลายู ระหว่างปี พ.ศ. 1889 – 1991 มีเนื้อหา 2 ส่วนที่เกี่ยวกับบริเวณภาคใต้ของประเทศไทยในปัจจุบัน ได้แก่ ส่วนแรกคือ อาณาจักรตามพรลิงค์ (Tan-Ma-Ling) มีความว่า

...ภูเขามีสลักษณะเสมือนกำแพงเมือง หินผาสีขาวสูงตระหง่าน สภาพพื้นดินเป็นที่ราบกว้างใหญ่ไพศาล อุดมด้วยพืชพรรณธัญญาหาร ชาวเสียนต้องพึ่งพาอาศัย ภูมิอากาศอบอุ่นตลอดปีดุจฤดูใบไม้ผลิ ประชาชนมีอุปนิสัยหัวหาญ บึกบึน ทั้งชายหญิงนิยมเกล้ามวยผม โปกศริษะด้วยผ้าขาว สวมเสื้อยาว เมื่อมีเรื่องราวเกี่ยวกับการลงโทษทัณฑ์ และการรับจ่ายทางการเงิน สตรีจะเป็นผู้ตัดสินชี้ขาด สตรีใจกว้างและเด็ดเดี่ยว เกี่ยวน้ำทะเลให้เป็นเกลือ ต้มกลั่นสุราจากข้าวเหนียว...(ประทีป ชุมพล , 2542: 35 อ้างถึงในWheatley,Paul.1961 : 76)

ส่วนที่สองคือ อาณาจักรลังยะสิว หรืออาณาจักรลังกาสุกะ(Lung - Ya -Hsi-Chiao) มีความว่า

Lung - Ya -Hsi-Chiao ตั้งอยู่บริเวณแนวเชิงเขา ตัวเมืองตั้งอยู่สูงกว่าพื้นราบบริเวณข้างเคียง ทำให้มองเห็นบ้านเรือนตั้งอยู่เรียงรายรอบเชิงเขามองดูเหมือนนมด ชาวเมืองนำน้ำทะเลมาต้มเพื่อเอาเกลือ มีการหมักข้าวเหนียวเพื่อเอามาทำเป็นสุรา พวกเขาเชื่อถือผู้นำ สิ้นค้าพื้นเมือง ได้แก่ ไม้กฤษณา และไม้หอมชนิดต่างๆ เขาสัตว์ น้ำผึ้ง สิ้นค้าจากที่อื่นที่นำมาจำหน่าย ได้แก่ แม่พิมพ์ เครื่องถ้วยชาม หีบเหล็ก ฝ้ายและอื่นๆ (Wheatley, 1961 : 76-80 อ้างถึงในครองชัย หัตถา, 2541 : 38)

Paul Wheatley (1961 : 77) วิเคราะห์ว่าดินแดนที่กล่าวถึง คือ ตามพรลิงค์(Tan-Ma-Ling) หรือ(Ligo)หมายถึง นครศรีธรรมราชนั่นเอง

ครองชัย หัตถา (2541 : 29) ให้ความเห็นว่า เมื่อประมวลเรื่องราวเกี่ยวกับที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของลังกาสุกะ จากเอกสารหลักฐานต่างๆ ทำให้ทราบว่าลังกาสุกะตั้งอยู่บนคาบสมุทรมลายู...หลักฐานเอกสาร และข้อมูลทางโบราณคดีที่ศึกษากันในระยะต่อมาเป็นจำนวนมากสนับสนุนว่าศูนย์กลางของลังกาสุกะอยู่ที่ปัตตานี

หากข้อสันนิษฐานของนักวิชาการเกี่ยวกับอาณาจักรลังกาสุกะ หรือลังกาสุกะ มีศูนย์กลางอยู่ที่ปัตตานี เรื่องราวการผลิตเกลือแถบนี้สืบไปไกลกว่า 600 ปี ด้วยวิธีการนำน้ำทะเลมาต้มเพื่อให้ได้เกลือ แต่พัฒนามาเป็นการทำนาเกลือได้อย่างไรยังไม่มีหลักฐานยืนยัน

เกลือถูกจัดให้เป็นสินค้าเพื่อการแลกเปลี่ยนซื้อขาย ในแหล่งอารยธรรมทั่วโลกมานานรวมถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และประเทศไทย แหล่งอารยธรรมที่มีหลักฐานเกี่ยวกับเกลือการแลกเปลี่ยนซื้อขายเกลือกันระหว่างชุมชนนั้นมีหลายแห่งด้วยกัน เช่น อาณาจักรอยุธยาในช่วงต้น ก่อนพุทธศักราช 2030 ยังไม่สามารถผลิตเกลือสมุทรบริโภคได้เพียงพอต่อความต้องการของประชากร จำเป็นต้องพึ่งเกลือสมุทรจากจีน และเกลือสินเธาว์จากเมืองน่านรวมถึง เมืองอื่นๆทางภาคเหนือ

การทำนาเกลือสมุทรในประเทศไทยปรากฏหลักฐานตามที่ประทับ ชุมพล อ่างถึงเมืองเพชรบุรีเป็นเมืองที่ผลิตเกลือสมุทรตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมามีความว่า

จากการสำรวจและสอบค้นได้พบว่า แหล่งทำนาเกลือสมุทรที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย อยู่ที่แหลมผักเบี้ย อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี น่าจะเป็นแหล่งทำนาเกลือที่ปรากฏในตำนานเมืองนครศรีธรรมราช ต่อมาการทำนาเกลือสมุทรได้ขยายออกไปที่บ้านแหลม บางขุนไทร บางแก้ว และบางตะบูน ลำดับต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นการทำนาเกลือขยายตัวออกไปสู่บริเวณชายทะเลที่เหมาะสม มีทั้งแสงแดดที่พอเพียง ฝนตกน้อย คือบริเวณชายทะเลในเมืองสาครบุรี(สมุทรสาคร) บริเวณทำนาเกลือที่ดีที่สุดในสมัยอยุธยาตอนปลายและในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น คือ แหล่งทำนาเกลือสมุทรที่บริเวณตำบลบางโทรัด ในเขตอำเภอมือง จังหวัดสมุทรสาคร (ประทีป ชุมพล,2542 : 66)

ประทีป ชุมพล ยังกล่าวถึงฤดูกาลการทำนาเกลือที่แตกต่างกันของแต่ละจังหวัดไว้ดังนี้

นอกจากนี้ ในขณะที่เมืองเพชรบุรี และเมืองสมุทรสาครเริ่มทำนาเกลือกันตั้งแต่เดือนตุลาคม จนถึงเดือนเมษายน เป็นเวลาประมาณ 6 เดือน นับแต่ช่วงปลายฤดูหนาว ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ฝนไม่ตกและแสงแดดดี แต่ในภาคใต้นั้นฝนมักตกชุกทั้งปี และชายฝั่งทะเลเต็มไปด้วยป่าโกงกาง ซึ่งไม่เหมาะในการทำนาเกลือและแหล่งทำนาเกลือในภาคใต้ มีเพียงแห่งเดียวเท่านั้นคือชายฝั่งทะเลบริเวณอ่าวปัตตานี บริเวณอำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี (ประทีป ชุมพล, 2542 : 66)

ประทีป ชุมพล บรรยายถึงการผลิตเกลือ และความต้องการเกลือของอาณาจักรอยุธยาไว้ว่า

ชาวอยุธยาซึ่งนำน้ำทะเลมาเคี่ยวเป็นเกลือสมุทร ซึ่งเป็นการทำนาเกลือสมุทรของคนเอเชียอาคเนย์ที่ค่อนข้างจะล่าช้า ดังปรากฏในเอกสารจีนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 20 ดินแดนแถบนี้ยังไม่มีการทำนาเกลือสมุทรอย่างเช่นจีนเลย การทำนาเกลือสมุทรแบบล่าช้า ก็ต้องนำน้ำทะเลมาเคี่ยว โดยใช้ความร้อน ซึ่งทำได้ทีละน้อย และเสียเวลามาก เกลือสมุทรมักจะสั่งซื้อจากจีน ซึ่งจักรพรรดิจีนถือว่าเป็นสินค้าต้องห้าม ดังนั้น อยุธยาจึงมักใช้เกลือสินเธาว์ หรือเกลือบก คือเกลือที่เกิดตามธรรมชาติซึ่งซื้อจากเมืองน่านซึ่งเป็นแหล่งเกลือที่ใหญ่และสำคัญที่สุด นอกจากนี้ ยังมีในเมืองพะเยา เมืองลำปาง เมืองเชียงคำ และเมืองเชียงของ

ความต้องการเกลือในสมัยอยุธยาตอนต้นน่าจะมามากขึ้น อีกทั้งเกลือสินเธาว์ในเมืองน่านที่ผลิตขึ้นขายแก่ดินแดนข้างเคียงนั้นเกิดปัญหา เพราะรัฐล้านนาภายใต้การนำของพระเจ้าติโลกราช (พ.ศ.1985-2030) เข้ามายึดเมืองน่านได้สำเร็จ และแหล่งเกลือสินเธาว์จากแหล่งอื่นๆเช่นที่ เมืองลำปาง เมืองเชียงคำ เมืองเชียงของ ตกอยู่ในอำนาจของล้านนาทั้งสิ้น ดังข้อความ...อาณาจักรอยุธยาต้องการเกลือมาก คงเพราะการเพิ่มของประชากร และการนำไปใช้ในงานอื่นๆ โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ.1991-2031) ไม่สามารถซื้อเกลือจากเมืองน่านได้ทำให้อยุธยาต้องขาดแคลนเกลือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงต้องลักลอบซื้อเกลือจากเมืองจีน ...จะเห็นได้ว่าอยุธยาในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ต้องการเกลือมากถึงกับลักลอบซื้อมาจากจีน และเป็นสิ่งที่น่าสังเกตว่า ทูตไทยที่ไปจีนครั้งนั้นเป็นชาวจีนที่เคยมีอาชีพเป็นพ่อค้าเกลือมาก่อน และเข้ามารับราชการในราชสำนักจนได้ตำแหน่งเป็นออกขุน และคำให้การของพ่อค้าเกลือ ที่ว่า “เมื่อยังหนุ่มเคยแต่งเรือออกไปค้าขายทางทะเล แล้วเรือถูกพายุพัดไปติดฝั่งไทย ” และมีชื่อเป็นพ่อค้าธรรมดา

แต่ “ เดิมเป็นนักศึกษาที่จะเตรียมสอบเข้ารับราชการ ” นั้นเป็นเรื่องที่น่าศึกษามาก เพราะเป็นผู้ที่มีความรู้และค้าเกลือ ซึ่งตามธรรมเนียมจีนห้ามผู้มีความรู้ออกนอกประเทศ และเป็นผู้ที่ค้าขายของต้องห้ามด้วย ซึ่งน่าจะเป็นเรื่อง “ จงใจ ” ที่เข้ามาอาศัยในกรุงศรีอยุธยา ในขณะที่ไทยขาดแคลนเกลือ และทำให้มีความคิดที่จะเริ่มผลิตเกลือสมุทรใช้เอง... โดยการทดลองทำนาเกลือสมุทรที่เมืองเพชรบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งน่าจะใช้เทคโนโลยีจากจีน เพราะหลักฐานของจีนก็ระบุว่า พ่อค้าเกลือเข้ามารับราชการในราชสำนักอยุธยาด้วยเมืองเพชรบุรี จึงเป็นเมืองที่ผลิตเกลือสมุทรตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา (ประทีป ชุมพล, 2542 : 36-39)

จากข้อมูลข้างต้นช่วยให้ทราบภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการทำนาเกลือในประเทศไทยซึ่งมีความเป็นมาที่น่าสนใจ สะท้อนให้เห็นความสำคัญของเกลือทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมือง

2. ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับเกลือ

ชยันต์ พิเชียรสุนทร และวิเชียร จีรวงศ์ (2546 : 14) ให้ความหมายของเกลือไว้ว่า

เกลือ (salt) หมายถึงสารประกอบของโลหะกับอนุมูลกรด อันเกิดจากปฏิกิริยาระหว่างกรดกับด่าง เช่น เกลือโซเดียมคาร์บอเนต (sodium carbonate) เกลือโซเดียมไนเตรด (sodium nitrate) แต่เกลือที่คนทั่วไปรู้จัก หมายถึงเกลือแกง (table salt) ที่ใช้ปรุงแต่งอาหารใช้ทางเคมีเป็นเกลือโซเดียมคลอไรด์ (sodium chloride) มีสูตรเคมี NaCl เมื่อบริสุทธิ์จะเป็นสีขาว มีรสเค็ม เมื่อดูด้วยกล้องจุลทรรศน์จะเห็นเป็นผลึกรูปลูกบาศก์ มีจุดหลอมเหลว 800 องศาเซลเซียส ละลายในน้ำได้ดี มีอยู่ทั่วไปในโลก มีมากที่สุดใต้น้ำทะเล รองลงมาพบในดินใต้พื้นโลกบางแห่ง

เกลือ เป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงอยู่ของสิ่งมีชีวิต มนุษย์รู้จักนำเกลือมาใช้ประโยชน์ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เพราะเกลือช่วยรักษาสมดุลและความดันโลหิตแก่ร่างกายมนุษย์ เป็นเครื่องปรุงอาหาร เป็นยารักษาโรค และช่วยถนอมอาหาร เกลือยังมีความเกี่ยวข้องกับประวัติการตั้งถิ่นฐาน การก่อตั้งชุมชนแรกเริ่ม ไปจนถึง การสร้างอาณาจักรของคนหลายชนชาติ เกลือเป็นทรัพยากรที่มีค่า เป็นสินค้ายุทธปัจจัยมาแต่โบราณ บางรัฐจึงผูกขาดการผลิต เก็บภาษีการค้าเกลือ และมีการใช้เกลือแทนค่าเงินตรา ดังที่นคร สำเภาทิพย์ได้กล่าวไว้ว่า เดิมมนุษย์เราได้เกลือจากแหล่งธรรมชาติ

ชุมชนโคครอบครองเกลือ ชุมชนนั้นย่อมมีเศรษฐกิจดี ในสมัยโบราณเกลือในยุโรปแลกเปลี่ยนกับเครื่องเทศจากอียิปต์ เพชรนิลจินดา ทองคำจากอาฟริกา และชุมชนแถบชายฝั่งทะเล ตะวันออกเกิดสงครามแย่งชิงแม่น้ำสายหนึ่งที่สามารถนำน้ำมาทำเกลือได้ (นคร สำเภาทิพย์, 2535 : 68-69)

แหล่งผลิตเกลือธรรมชาติในประเทศไทยมีการผลิตเกลือ 2 ประเภทคือเกลือสมุทร และเกลือสินเธาว์

เกลือสมุทร มีชื่อสามัญว่า เกลือแกง หรือชื่อทางวิทยาศาสตร์เรียกว่า โซเดียมคลอไรด์ เป็นสารประกอบระหว่าง โซเดียม กับคลอรีน สูตรทางเคมีคือ NaCl มีชื่อสามัญว่า เกลือแกง ผลิตจากน้ำทะเล จึงมีธาตุไอโอดีน ที่จำเป็นต่อมนุษย์

โดยพื้นฐานความต้องการเกลือ (NaCl) ในร่างกายของมนุษย์มีประมาณ 4-9 กรัมต่อวัน เพื่อนำไปช่วยรักษาสมดุลของน้ำในร่างกายให้เซลล์และเนื้อเยื่อต่างๆทำงานอย่างปกติ นอกจากนี้เกลือยังเป็นส่วนสำคัญในการปรุงแต่งรสชาติของอาหารและเก็บถนอมอาหารอีกด้วย (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2535 : 43)

แหล่งผลิตเกลือสมุทรในประเทศไทยอยู่ในพื้นที่ภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคใต้

ภาคกลาง ได้แก่ จังหวัดสมุทรสาคร สมุทรปราการ สมุทรสงคราม และเพชรบุรี

ภาคตะวันออก ได้แก่ จังหวัดชลบุรี

ภาคใต้ ได้แก่ จังหวัดปัตตานี

การทำนาเกลือสมุทร แหล่งที่ทำนาเกลือสมุทรมาช้านาน เช่น นาเกลือที่บ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. (2544 : 144-146) ได้อธิบายไว้ว่า กระบวนการผลิตเกลือต้องใช้พื้นที่ในการทำนาเกลือต้องการแสงแดดจากดวงอาทิตย์เพื่อเพิ่มระดับความเข้มข้น (ความเค็ม) ให้กับน้ำทะเลจนตกผลึกเป็นเม็ดเกลือ โดยเริ่มจากการเตรียมพื้นที่ทำนาเกลือให้เหมาะสมกับกระบวนการผลิตเกลืออย่างต่อเนื่อง ประมาณ 1-2 กิโลเมตร หรือพื้นที่ประมาณ 30-35 ไร่ขึ้นไป ด้วยเหตุนี้ พื้นที่ทำนาเกลือจึงควรอยู่ใกล้ชายทะเลหรือชายคลองที่สามารถดันน้ำเข้าแปลงนาแต่ละส่วน ซึ่งเรียกว่า กระทง นอกจากนี้ พื้นที่นาเกลือตอนปลายทางควรอยู่ใกล้ถนนเพื่อสะดวกในการขนส่ง กรณีพื้นที่ตรงสามารถชักน้ำ หรือดันน้ำอย่างต่อเนื่องกันในแต่ละกระทงเรียกว่า นายน หากพื้นที่ไม่ต่อเนื่องกันในแต่ละกระทงต้องดันน้ำสลับไปสลับมาเรียกว่า นาวาน อย่างไรก็ตาม ทั้งนายนหรือนาวานจะต้องเตรียมผืนนาเกลือเชื่อมโยงกันถึง 5 ส่วน เพราะจะต้องมีการดันน้ำจากส่วนแรกไปถึงส่วนที่ 5 ตามลำดับ โดยการใช้กังหันลมหมุนจากลมธรรมชาติเพื่อดันน้ำ ปัจจุบันนิยมใช้เครื่องสูบน้ำดันน้ำเข้าในแต่ละส่วน โดยเริ่มจากส่วนแรกเรียกว่า วังน้ำ ซึ่งเป็นแปลงสำหรับกักเก็บน้ำทะเล ชวานาเกลือเรียกว่า น้ำอ่อน

การทำนาเกลือเริ่มประมาณเดือนตุลาคม และจะเริ่มปล่อยน้ำเข้าสู่ นาตาก ซึ่งเป็นส่วนที่ 2 ตรงกับเดือนพฤศจิกายน ซึ่งพืชน้ำฝนแล้ว หลังจากนั้นจะดันน้ำเข้าสู่ นาแผ่ เป็นส่วนที่ 3

หลังจากนั้นพักไว้ 5 - 7 วันแสงแดดจะค่อย ๆ แผลเผาให้น้ำค่อย ๆ งวด จนกระทั่งความเค็มเพิ่มขึ้น ซึ่งถ้าใช้เครื่องวัดระดับความเค็มจะประมาณ 22 - 24 องศา เดิมชวานาจะใช้วิธีสังเกตความเค็มจากคราบสีน้ำ ซึ่งจับอยู่ริมกระตงนา หากเป็นระดับความเค็มพร้อมจะปล่อยเข้าสู่นาเกลือส่วนที่ 4 เรียกว่า นาวาง (บางแห่งเรียกนาปลง) ซึ่งเป็นการเตรียมการปรับพื้นที่เพื่อรองรับน้ำจากนาเกลือส่วนที่ 5 เรียกว่า นาดอก ที่จะกลายเป็นเม็ดเกลือในที่สุดจากนั้นชวานาเกลือจะใช้วัสดุกลิ้งบดทับพื้นผิวดินให้เรียบแน่นมิให้มีรอยแตก ประมาณ 4 - 5 ครั้ง ๆ ละ 3 - 5 วัน และการกลิ้งบดแต่ละครั้งควรห่างกันประมาณ 5 - 7 วัน ตามสภาพของผิวดิน เมื่อชวานาเกลือปล่อยน้ำเชื้อลงมาก็จะค่อย ๆ ตกผลึกเป็นเม็ดเกลือ มีความเค็มประมาณ 82-87 เปอร์เซ็นต์

โดยสรุปกระบวนการผลิตเกลือทะเลต้องอาศัยกระบวนการจากธรรมชาติโดยเฉพาะแสงแดด ตั้งแต่เริ่มจนกระทั่งเป็นเม็ดเกลือ ซึ่งตั้งใช้ระยะเวลาประมาณ 4-5 เดือน ทั้งนี้หากฝนตกหรือน้ำท่วมกระบวนการผลิตเกลือทะเลอาจต้องใช้เวลามากกว่านี้ หรือบางครั้งอาจไม่ได้เกลือเลย

เกลือสินเธาว์ เป็นเกลือที่ได้มาจากการขุดดินเกลือหรือดินเฝียดมาเกละกับน้ำ แล้วกรองเอาน้ำเกลือออกมาต้ม ซึ่งเป็นกรรมวิธีของการผลิตเกลือในภาคอีสาน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2535 : 19) ส่วนในภาคเหนือโดยเฉพาะที่จังหวัดน่านใช้วิธีตักน้ำเค็มจากบ่อแล้วนำมาต้ม โดยที่ไม่ต้องมีการกรองดินออกแต่อย่างใด น้ำเค็มจากบ่อเกลือเป็นน้ำเค็มใต้ดิน ไม่ใช่ น้ำเค็มที่ผิวดินอย่างในภาคอีสาน เกลือที่ได้จากดินเกลือในภาคอีสาน และน้ำเกลือจากบ่อเกลือในภาคเหนือ เป็นเกลือที่ไม่มีธาตุไอโอดีน แต่สามารถนำมาปรุงอาหาร และถนอมอาหารได้ เช่น เป็นส่วนประกอบในการหมักปลาร้า และบริโภคกับเมี่ยง (ของชาวเหนือ) เป็นต้น

แหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ในประเทศไทยอยู่ในพื้นที่ภาคอีสาน ได้แก่ จังหวัดนครราชสีมา อุรธานี ร้อยเอ็ด และมหาสารคาม และภาคเหนือ ได้แก่ จังหวัดน่าน

3. งานวิจัยเกี่ยวกับการทำนาเกลือ

การศึกษาเกี่ยวกับการทำนาเกลือ ได้มีผู้ศึกษาวิจัยไว้บ้างแล้วโดยผู้วิจัยแต่ละคนอาจมีการจำแนกลักษณะการดำเนินงานแตกต่างกันไปบ้าง ซึ่งเมื่อประมวลแล้วพอจะสรุปได้ดังนี้

ปิ่นฉัตร สินธุสะอาด (2549 : 2) ได้วิจัยเรื่อง “ การทำนาเกลือกับพัฒนาการสังคมและเศรษฐกิจของหมู่บ้านสาขลา จังหวัดสมุทรปราการ ระหว่าง พ.ศ.2450 – 2549 ” ในงานวิจัยนี้ได้กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้ 3 ประเด็น ได้ดังนี้

1. ศึกษาวิวัฒนาการของหมู่บ้านสาขลา
2. ศึกษาและวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมของชุมชนบ้านสาขลา
3. วิเคราะห์ปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้านสาขลา ซึ่งประกอบอาชีพการทำนาเกลือเป็นหลัก ตลอดจนปัญหาที่ต้องประสบจนต้องมีการเปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพ

วิฒนสาร ปานเพชร(2536 :7) ได้วิจัยเรื่อง “ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงที่มีการทำนาเกลือแบบการค้ำ ปี 2514 - ปัจจุบัน : ศึกษากรณีหมู่บ้านเกลือ อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม ” ในงานวิจัยนี้มีเนื้อหาที่ศึกษา 4 ประเด็นดังนี้

1. สภาพทั่วไปของหมู่บ้าน
2. กระบวนการผลิตเกลือสินเธาว์แบบการค้ำโดยวิธีการต้ม
3. กระบวนการผลิตเกลือสินเธาว์แบบการค้ำโดยวิธีทำลานตาก
4. กระบวนการผลิตเกลือสินเธาว์แบบการค้ำโดยวิธีการทำโรงงานบรรจุเกลือ

ประทีป ชุมพล (2542 : 6) ได้วิจัยเรื่อง “ ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมเน้นเฉพาะเรื่องการทำนาเกลือสมุทรระหว่างเมืองเพชรบุรี - เมืองนครศรีธรรมราช (พุทธศตวรรษที่ 19 - 22) : การตีความในเอกสารท้องถิ่น ” ในงานวิจัยนี้ได้กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้ดังนี้

1. ภูมิหลังทางภูมิศาสตร์เมืองเพชรบุรี และเมืองนครศรีธรรมราช
2. ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมเกี่ยวกับการทำนาเกลือสมุทรระหว่างนครศรีธรรมราชกับเพชรบุรีหลังพุทธศตวรรษที่ 18
3. การตีความในเอกสารท้องถิ่น และการตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ
4. วัฒนธรรมเรื่องเกลือสมุทรในเพชรบุรี และนครศรีธรรมราช

กุสุมา หงส์ชุตตา (2543 : 6) ได้วิจัยเรื่อง “ บ่อเกลือบ้านท่าสะอาดกับวิถีชีวิตของชาวลุ่มน้ำสงคราม ” ในงานวิจัยนี้ได้กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้ดังนี้

1. ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับเกลือ และพื้นที่ศึกษา
2. กระบวนการผลิตเกลือ และวิถีชีวิตของผู้ผลิตเกลือบ้านท่าสะอาด
3. ความสัมพันธ์ของเกลือบ้านท่าสะอาดกับวิถีชีวิตของชุมชนตามลุ่มน้ำสงคราม

จากการศึกษางานวิจัยดังกล่าวพอสรุปได้ว่า การศึกษาเกี่ยวกับการทำนาเกลือ อาจจำแนกวิธีการศึกษาออกได้หลายลักษณะ แต่เมื่อพิจารณาในสาระสำคัญ ๆ แล้วจะเห็นว่ามีความสอดคล้องกันในหลายประเด็น ซึ่งพอจะจำแนกการศึกษาออกได้เป็น 3 ลักษณะใหญ่ ๆ คือ ประวัติความเป็นมา และสภาพทั่วไปของแหล่งข้อมูล กระบวนการผลิต การวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลต่อพื้นที่กลุ่มตัวอย่าง

4. สภาพทั่วไปของจังหวัดปัตตานี

ปัตตานีเป็นจังหวัดหนึ่งทางภาคใต้ของประเทศไทย(คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2542 : 3) ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลตะวันตกของภาคใต้ติดต่อกับอ่าวไทย มีพื้นที่อยู่ระหว่าง ละติจูด 06 องศา 32 ลิปดา 48 พิลิปดาเหนือ ถึง ละติจูด 06 องศา 56 ลิปดา 48 พิลิปดาเหนือ และลองจิจูด 101 องศา 01 ลิปดา 18 พิลิปดาตะวันออก

ทิศเหนือและทิศตะวันออก	จด	อ่าวไทย
ทิศใต้	จด	จังหวัดยะลา และจังหวัดนราธิวาส
ทิศตะวันตก	จด	จังหวัดสงขลา

ลักษณะภูมิประเทศ

ปัตตานีสามารถแบ่งลักษณะภูมิประเทศออกเป็น 3 เขต ดังนี้

1. เขตภูเขาและที่สูง เป็นพื้นที่แนวเทือกเขาที่เรียกว่า เทือกเขาสันกาลาคีรี เป็นแหล่งต้นน้ำของแม่น้ำลำคูลูๆเช่น แม่น้ำสุโหงโก-ลก แม่น้ำสายบุรี และแม่น้ำปัตตานี เป็นต้น
2. เขตที่ราบลุ่ม มีพื้นที่เชื่อมระหว่างเชิงเขากับชายฝั่งทะเล กินบริเวณกว้าง ได้แก่ บริเวณที่น้ำทะเลเคยขึ้นถึง ที่ราบตะกอนน้ำพา และลานตะพักลำน้ำ เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเกษตรกรรม
3. เขตที่ราบชายฝั่งทะเล จังหวัดปัตตานีมีพื้นที่ราบชายฝั่งทะเล สัดส่วนประมาณ 1 ใน 3 ของพื้นที่จังหวัด ประกอบด้วยหาดเลน และหาดทราย หาดทรายอยู่ในเขตอำเภอยะหริ่ง อำเภอปะนาเระ อำเภอสายบุรี และอำเภอไม้แก่น ส่วนหาดเลน ได้แก่ อำเภอหนองจิก อำเภอเมือง และอำเภอยะหริ่ง

ลักษณะภูมิอากาศ

ลักษณะภูมิอากาศของปัตตานีอยู่ภายใต้อิทธิพลของลมมรสุมที่พัดผ่านประเทศไทยเป็นประจำ ได้แก่ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ กรมอุตุนิยมวิทยาแบ่งฤดูกาลของปัตตานีเป็น 2 ฤดู คือ

1. ฤดูฝน จะเริ่มตั้งแต่เดือนพฤษภาคมไปจนถึงเดือนมกราคม เป็นระยะเวลา 9 เดือน โดยแบ่งออกเป็น 2 ช่วงคือ ช่วงแรกจะเริ่มเดือนพฤษภาคมไปจนถึงเดือนกันยายน เป็นระยะเวลา 5 เดือน ช่วงนี้จะได้รับอิทธิพลลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งพัดมาจากมหาสมุทรอินเดีย ในช่วงนี้ ฝนจะตกอย่างสม่ำเสมอแต่มีปริมาณไม่มากนัก ช่วงที่ 2 เริ่มตั้งแต่เดือนตุลาคมถึงเดือนมกราคมเป็นช่วงที่ได้รับลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งพัดมาจากประเทศจีน พัดผ่านอ่าวไทยเป็นช่วงที่มีฝนตกมาก โดยเฉพาะในเดือนพฤศจิกายน และธันวาคม

2. ฤดูร้อนเริ่มตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนเมษายน เป็นเวลาประมาณ 3 เดือน เป็นช่วงที่ได้รับลม ซึ่งพัดมาจากบริเวณความกดอากาศสูงในทะเลจีนใต้ ในช่วงนี้จะมีฝนตกบ้างเล็กน้อย อุณหภูมิโดยทั่วไปจะสูงกว่าช่วงอื่นๆ ช่วงเวลาที่ร้อนที่สุดอยู่ในเดือนเมษายน และพฤษภาคม

หน่วยการปกครอง

จังหวัดปัตตานีได้แบ่งหน่วยการปกครองออกเป็น 12 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมืองปัตตานี อำเภอยะรัง อำเภอหนองจิก อำเภอโคกโพธิ์ อำเภอยะหริ่ง อำเภอปะนาเระ อำเภอมายอ อำเภอสายบุรี อำเภอทุ่งยางแดง อำเภอกะพ้อ อำเภอแม่ลาน อำเภอไม้แก่น

ประชากรและศาสนา

จังหวัดปัตตานีเป็นแหล่งศูนย์รวมของประชากรหลากหลายเชื้อชาติศาสนามาตั้งแต่ในอดีต ปัจจุบันจึงมีชาวปัตตานีเชื้อสายต่างๆ อยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งเชื้อชาติไทย มลายู จีน อาหรับ อินเดีย ฯลฯ นอกจากนั้นชนพื้นเมืองดั้งเดิมเผ่าเซมัง – ซาไก ก็เคยมีถิ่นที่อยู่บริเวณจังหวัดปัตตานีด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะแถบภูเขา และลุ่มน้ำปัตตานีต่อเนื่องไปตลอดถึงประเทศมาเลเซีย จำนวนประชากร ณ เดือนตุลาคม 2549 รวมทั้งสิ้น 635,649 คน เป็นชาย 313,511 คน เป็นหญิง 322,138 คน ข้อมูลสำรวจประชากรประมาณร้อยละ 85.47 นับถือศาสนาอิสลาม นับถือศาสนาพุทธร้อยละ 14.39 ร้อยละ 0.39 นับถือศาสนาอื่น ๆ

การศึกษา ข้อมูลจากกลุ่มงานสารสนเทศและการสื่อสารสำนักงานจังหวัดปัตตานี (กลุ่มงานข้อมูลสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานจังหวัดปัตตานี, ม.ป.ป : 7) จังหวัดปัตตานีมีสถาบันการศึกษาทุกระดับ ตั้งแต่ระดับอนุบาลจนถึงระดับอุดมศึกษาทั้งที่เป็นของรัฐ และเอกชนมีการแบ่งเขตพื้นที่การศึกษาเป็น 2 เขตมีสถานศึกษารวมทั้งสิ้น 564 แห่ง จำนวนครูอาจารย์ 9,058 คน นักเรียน นักศึกษา 180,248 คน

กลุ่มภาษา

ประชากรส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม และเป็นชาวมลายูท้องถิ่นจึงนิยมใช้ภาษามลายูถิ่นในการสื่อสารแต่ใช้ภาษาไทยเป็นภาษาสื่อสารในระดับทางการ ประชากรบางกลุ่มใช้ภาษาถิ่นได้เช่น ประชากรที่อยู่ในเขตอำเภอโคกโพธิ์ นอกจากนี้ประชากรที่มีถิ่นอาศัยในเขตพื้นที่อำเภอปะนาเระ สายบุรี และไม้แก่น นิยมใช้ภาษากลุ่มภาษาดากไบในการสื่อสารระดับปฐมภูมิ ดังนั้นในเขตพื้นที่จังหวัดปัตตานีจึงมีกลุ่มภาษาพูดแบ่งได้ 4 กลุ่ม คือ ภาษามลายูถิ่น ภาษาไทยกลาง ภาษาไทยถิ่นใต้ และกลุ่มภาษาดากไบ

ทรัพยากรธรรมชาติ

1. ป่าไม้ ได้แก่ ป่าสงวนแห่งชาติ มีเนื้อที่ทั้งสิ้น 99,648 ไร่ โดยมีพื้นที่บางส่วนได้ประกาศเป็นอุทยานแห่งชาติแล้ว ได้แก่ อุทยานแห่งชาติบูโด-สุไหงปาดี และอยู่ระหว่างประกาศเป็นอุทยานแห่งชาติ คืออุทยานแห่งชาติน้ำตกทรายขาว

2. แร่ธาตุ จังหวัดปัตตานีมีรายได้จากค่าภาคหลวงแร่หินอุตสาหกรรมชนิดแกรนิต (เพื่ออุตสาหกรรมก่อสร้าง) ไม่มากนัก เนื่องจากมีผู้ประกอบการเหมืองแร่เพียง 2 รายเท่านั้น รายได้แต่ละปีอยู่ระหว่าง 100,000-200,000 บาท (กลุ่มงานข้อมูลสารสนเทศและการสื่อสาร, สำนักงานจังหวัดปัตตานี, 2547 : 9-14)

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

เมืองปัตตานีสร้างขึ้นเมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่ในพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมาเมืองแห่งนี้เป็นที่โอบกอดของนักเดินเรือทั่วคาบสมุทระ จากบันทึกของนักเดินทางนานาชาติที่เรียกชื่อเมืองนี้แตกต่างกันไปตามสำเนียงภาษา เช่น Patani Pattani Petani Patane Fatani Fuodoni และTani เป็นต้น

กล่าวปัดตานียังไม่เป็นที่ชัดเจนว่า มีที่มาอย่างไร มีเพียงตำนานมลายู จากหลายสำนวน กล่าวถึงไว้ อาทิ

ณ ริมฝั่งทะเลมีหมู่บ้านแห่งหนึ่งอันเป็นเมืองที่อยู่ของชายชราชาวประมง ชื่อ “ตานี” จากความเป็นผู้มีคุณธรรมอันดีงามทำให้ชาวบ้านนิยมยกย่องเป็นผู้นำชาวประมงและเรียกท่านคุณดัง เป็นบิดาว่า “เปาะตานี” หรือ “ปะตานี” เมื่อมีคนเข้ามาอาศัยอยู่ในหมู่บ้านแห่งนี้จำนวนมากจึงจึงเรียกหมู่บ้านนี้ว่า “ปะตานี” ภายหลังเพี้ยนมาเป็น “ปัดตานี”

สำหรับตำนานเมืองไทรบุรี กล่าวถึงการสร้างเมืองปัดตานีว่าท้าวมโรรสหาภรรยา กษัตริย์แห่งเมืองโกตามาลิขัย ทรงให้ โอรสและธิดาไปสร้างเมืองใหม่พระธิดาประทับข้างฝั่งชื่อ เยาะหะวี พร้อมด้วย ไพร่พลเดินทางไปทางทิศตะวันออกของแม่น้ำ แห่งหนึ่งไม่ไกลจากทะเลนัก ก็ตั้งเมืองขึ้น เรียกว่า “ปะตานี” ตามชื่อกรีซที่บิดามอบให้ เป็นต้น

เมืองปัดตานีตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งทะเล ผืนแผ่นดินเป็นแหลมยาว และมีอ่าวกว้างใหญ่เหมาะสำหรับเป็นท่าเรือกำบังคลื่นลมได้เป็นอย่างดี อันเป็นบริเวณบ้านกรือเซะ - บานา ปัจจุบันนั่นเอง ตามตำนานเล่าว่าราชาศรีวังษาเจ้าเมืองโกตามาลิขัย ตั้งเมืองปัดตานีขึ้นริมฝั่งทะเลแล้วปรากฏ มีพลเมืองเพิ่มขึ้นตามลำดับ สมัยนั้นกษัตริย์ผู้ปกครองเมืองปัดตานี และราษฎรยังคงนับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน ต่อมาเมื่อโอรสของราชาศรีวังษาขึ้นครองราชย์สมบัติโดยมีพระนามว่า ราชอินทริรา (พ.ศ.2043-2073) กาลต่อมาราชอินทริราทรงเข้ารับนับถือศาสนาอิสลาม และเปลี่ยนพระนามใหม่เป็นสุลต่านมูฮัมหมัดซาลห์หรือสุลต่านอิสมาเอลซาลห์ ข้าราชการบริวาร และประชาชน ก็ทยอยกันเข้ารับนับถือศาสนาอิสลามและเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆ แต่มีราษฎรบางส่วนที่ยังคงนับถือพุทธศาสนาอยู่ แม้จะลดจำนวนลงก็ตาม เมื่อจำนวนศาสนิกชนชาวมุสลิมมีมากขึ้น และเพื่อให้เกิดการปฏิบัติศาสนกิจสมบูรณ์จึงได้มีการสร้างมัสยิดขึ้นพร้อมกัน 2 แห่งคือ มัสยิดกรือเซะ และมัสยิดคาโต๊ะ ต่อจากนั้นก็มีการสร้างมัสยิดขึ้นอีกหลายแห่ง

ด้วยทำเลที่ตั้งของเมืองปัดตานี (ที่กรือเซะ) ในขณะนั้นมีสภาพภูมิประเทศเอื้อต่อการเป็นเมืองท่าค้าขายเพราะมีแผ่นดินยื่นเป็นแหลมโพธิ์ยื่นออกไปในทะเลเกิดเป็นอ่าวขนาดใหญ่ใช้เป็นที่หลบพังกำบังลมสำหรับเรือสินค้าได้ดีในฤดูมรสุม อีกทั้งยังมีแม่น้ำเชื่อมระหว่างปากอ่าวกับดินแดนตอนในเพื่อขนถ่ายสินค้านำมาจนถึงเสาแสวงหาทรัพยากรของป่าอันอุดมสมบูรณ์อีกมากมายจากดินแดนตอนในซึ่งเป็นสิ่งที่พ่อค้าต่างชาติต้องการ อีกทั้งยังเป็นจุดแวะพักและแลกเปลี่ยนสินค้า กล่าวคือเป็นจุดพักเรือเพื่อแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้านำมาจกฝั่งตะวันตก เช่น อินเดีย อาหรับ เปอร์เซีย กับพ่อค้าจากฝั่งตะวันออก เช่น จีน ญี่ปุ่น และชนพื้นเมืองบนแผ่นดินและตามหมู่เกาะใกล้เคียง สินค้าที่สำคัญของเมืองปัดตานียุคนั้น ได้แก่ ทองคำ ข้าว เหลือ ครั่ง หวาย มะพร้าว กระวาน ไม้กฤษณา ไม้ฝาง เครื่องเทศ ปลาแห้ง เนื้อสัตว์ตากแห้ง หนังสัตว์ เขาสัตว์ งาช้าง นอแรด และของป่าอื่นๆ

นอกจากนี้ ปัตตานียังเป็นจุดรับส่งสินค้าของนานาชาติ เช่น เครื่องถ้วยชาม อาวุธ ดินปืน ดีบุก ผ้าไหม เป็นต้น

ความรุ่งเรืองในฐานะเมืองท่าค้าขายนานาชาติเป็นที่กล่าวขานไปทั่ว และเมื่อชาวตะวันตกได้เริ่มเข้ามาเสาะหาทรัพยากรพร้อมไปกับการทำการค้าในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บรรดาพ่อค้าชาวตะวันตกก็เดินทางเข้ามายังเมืองปัตตานีตามคำเล่าลือของพ่อค้าชาติอื่นๆ ชาวตะวันตกชาติแรกที่เข้ามาทำการค้ากับเมืองปัตตานี คือชาวโปรตุเกส โดยโปรตุเกสเข้ามาขอตั้งสถานการค้า เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2059 หลังจากนั้นชาวฮอลันดา สเปน และอังกฤษก็ทยอยกันเข้ามาตั้งสถานการค้าที่เมืองปัตตานี ความมั่งคั่งละมั่งคั่งแข็งแรงมีเสถียรภาพ และสามารถพัฒนาการค้าเมืองท่าทางทะเลที่รุดหน้านี้ ส่วนหนึ่งเกิดจากการดำเนินนโยบายการค้าแบบเสรีของเจ้าเมืองปัตตานี และยุครุ่งเรืองทางการค้าของเมืองปัตตานี คือ สมัยราชาธิยา ทรงเป็นราชาพระองค์แรกที่เป็นอิสตรีปกครองเมืองปัตตานีระหว่างปี พ.ศ. 2127-2159 พระองค์มีนโยบายเปิดให้ชาวต่างชาติเข้ามาค้าขายอย่างเสรี ไม่ผูกขาดการค้ากับชาติหนึ่งชาติใด เป็นเหตุจูงใจให้ต่างชาติมุ่งเข้ามาทำการค้าด้วย และจากข้อมูลเอกสารอ้างอิงถึงเมืองปัตตานีในอดีตมีความว่า

เมืองปัตตานีได้ชื่อว่าเป็นหัวเมืองฝ่ายใต้ปลายแหลมมลายู มีฐานะเป็นเมืองประเทศราชของกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ.1991-2031) แต่ด้วยเหตุที่เมืองปัตตานีมีความเจริญมั่นคงทางเศรษฐกิจ และบริบูรณ์พร้อมในเรื่องทรัพยากรและพืชพรรณธัญญาหาร จึงไม่มีความจำเป็นต้องพึ่งอยุธยา และด้วยความห่างไกลยากแก่การดูแล จึงทำให้เมืองปัตตานีเป็นเมืองอิสระ และหลายครั้งที่ไม่ยอมอยู่ภายใต้อาณัติของอยุธยา จนกระทั่งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปีพ.ศ.2310นับแต่นั้นมาเมืองต่าง ๆ รวมทั้งเมืองปัตตานีตั้งตนเป็นอิสระเรื่อยมา (มหาดไทย,ศึกษาธิการ, กระทรวง, 2542 : 28)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2325-2352) ทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท ยกทัพหลวงลงมาปราบปรามพม่าที่มาตีหัวเมืองทางแหลมมลายูจนเรียบร้อย โปรดให้เชิญกระแสรีบตั้งไปยังเมืองปัตตานี และเมืองมลายูอื่นๆ ให้มายอมขึ้นกับสยาม แต่สุดท้ายมูฮัมหมัดพระยาปัตตานีในขณะนั้นไม่ยินยอม กรมพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาท จึงมีรับสั่งให้พระยากลาโหมยกทัพมาตีเมืองปัตตานีได้ในปี พ.ศ. 2329 และนำเอาปืนใหญ่ 2 กระบอกขึ้นเรือแต่กระบอกหนึ่งตกลงจมหายไปในทะเลบริเวณปากอ่าวปัตตานี ส่วนอีกกระบอกนั้นมีชื่อว่าปืนพญาดานี ถูกนำขึ้นไปยังกรุงเทพมหานคร และตั้งอยู่หน้ากระทรวงกลาโหมมาจนทุกวันนี้

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352 - 2367) เกิดความไม่สงบบ่อยครั้ง ดังนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอภัยสงคราม และพระยาสงขลาผู้กำกับดูแลหัวเมืองมลายูแบ่งเมืองตานี (ปัตตานี) เป็น 7 หัวเมือง ได้แก่ เมืองปัตตานี เมืองยะหริ่ง เมืองสาย เมืองหนองจิก เมืองระแงะ เมืองรามันห์ และเมืองยะลา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการปกครองบ้านเมืองแบบจตุสดมภ์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 เป็นต้นมา จัดการปกครองแบบ 12 กระทรวง โดยให้จัดการปกครองเป็นระบบเทศาภิบาล ในภาคใต้ทรงโปรดฯ ให้จัดแบ่งเป็น 4 มณฑล ได้แก่ มณฑลภูเก็ต มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลไทรบุรี

มณฑลนครศรีธรรมราชประกอบด้วยเมือง 10 เมือง โดยรวมเอาบริเวณ 7 หัวเมือง เข้าไว้ด้วย คือ เมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา ตานี ยะหริ่ง สายบุรี หนองจิก ยะลา ระแงะ และรามันห์ มีผู้ว่าราชการเมืองดูแลอยู่ในการปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปี พ.ศ. 2449 ทรงโปรดให้แยกหัวเมืองทั้ง 7 ออกจากมณฑลนครศรีธรรมราช มาตั้งเป็นมณฑลปัตตานี พร้อมทั้งเปลี่ยนฐานะเมืองเป็นอำเภอ และจังหวัดได้แก่

จังหวัดปัตตานี รวมเมืองหนองจิกและเมืองยะหริ่ง

จังหวัดสายบุรี รวมเมืองระแงะ

จังหวัดยะลา รวมเมืองรามันห์

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดภาวะเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 รัฐบาลต้องตัดทอนรายจ่ายให้น้อยลงเพื่อรักษาเสถียรภาพทางการคลังของประเทศ จึงยุบเลิกมณฑลปัตตานีคงสภาพเป็นจังหวัด ยุบจังหวัดสายบุรีเป็นอำเภอตะลุบัน และแบ่งพื้นที่บางส่วนของสายบุรี คือระแงะและบาเจาะ ไปขึ้นกับจังหวัดนราธิวาส

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2476 เป็นต้นมาจังหวัดปัตตานีมีการปกครองโดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดพระยารัตนภักดี (แจ้ง สุวรรณจินดา) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดปัตตานีคนแรก ภายใต้การปกครองตามระบอบประชาธิปไตย โดยกระทรวงมหาดไทยประกาศใช้พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476 จัดระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาคออกเป็นจังหวัดและอำเภอ หลังจากนั้นได้มีการปรับปรุงแก้ไขพระราชบัญญัติดังกล่าวในปีพ.ศ. 2499 และพ.ศ. 2505 และใช้บริหารราชการแผ่นดินมาจนทุกวันนี้